

УДК 82.091 Грушевський

Галина Александрова

**«ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ» М. ГРУШЕВСЬКОГО:
ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

У статті проаналізовано проблеми національної ідентичності, які розглядав М. Грушевський в «Історії української літератури». Простежено роль запозичень, впливів в українській словесності й перетворення їх на національному ґрунті, роль порівняльних досліджень у з'ясуванні фактів і явищ літературного процесу.

Ключові слова: національна ідентичність, словесність, фольклор, культура, вплив, запозичення, аналогії, паралелі, порівняння.

В статье проанализировано проблемы национальной идентичности, которые рассматривал М. Грушевский в «Истории украинской литературы». Прослеживается роль заимствований, влияний в украинской словесности и преобразование их на национальной почве, роль сравнительных исследований в объяснении фактов и явлений литературного процесса.

Ключевые слова: национальная идентификация, словесность, фольклор, культура, влияние, заимствование, аналогии, параллели, сравнения.

The article analyses the problems of national identity, which M. Grushevskiy considered in his «History of Ukrainian literature». The role of borrowings, influences in Ukrainian literature and turning them into national basis, role of comparative researches in clarifying facts and phenomena of the literary process is being revealed.

Key words: national identity, literature, folklore, culture, influence, borrowing, analogies, parallels, comparisons.

Для нинішньої літературознавчої науки характерне поглиблене зацікавлення дискурсом національної ідентичності в межах історико-літературних праць минулого, оскільки література є елементом глибинної структури національної самототожності. Однією з таких праць є «Історія української літератури» М. Грушевського, що, як і майже всі авторські праці цього жанру в ХХ столітті (С. Єфремова, Б. Лепкого, М. Грушевського, М. Возняка, М. Зерова, М. Гнатишака, Д. Чижевського), позначені «ідеєю розвитку та послідовності в літературній еволюції» [10, с. 151], була викреслена з літературознавчого обігу і «не діяла» протягом тривалого часу. Монументальна праця М. Грушевського, написана в 1920-х роках, за його словами, постала як поширення та розвиток його концепції «Історії України-Русі» [4, с. 7]. Основним принципом аналізу в ній став історизм. Саме тому Л. Білецький зараховував літературознавчу спадщину М. Грушевського до історичної школи; окрім того, вбачав у ній ознаки теорії соціологічної інтерпретації поетичного твору, теорії літературної діалектики й еволюції [1, с. 365–366] (хоч М. Грушевський говорив про себе: «Я пройшов у своїм часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип – *nemini credere* [3, с. 13]). Це врахував Д. Чижевський, коли говорив про поєднання у цій праці філологічного, духовно-історичного та соціально-політичного методів [14, с. 21]. М. Наєнко називає його підхід культурно-історичним напрямом в історичній школі [13, с. 163], Я. Гарасим домінантою в дослідженні історії літератури й фольклору М. Грушевського теж вважає методологію культурно-історичної школи, дещо збагачену елементами міфологічно-порівняльної, антропологічної та психологічної, а передусім школи генетичної соціології [2, с. 110], П. Кононенко називає заслугою вченого відкриття генетичних основ специфічних рис української словесності як самодостатньої системи [11, с. 31], Т. Лугова наголошує на історико-системному та порівняльно-історичному методі [12, с. 12]. Але складники дискурсу національної ідентичності у праці М. Грушевського ще не були предметом особливого розгляду. У цьому – актуальність і новаторство нашої статті; уважаємо цей аспект дуже важливим, адже «Історія української літератури» вирізнялася не лише повнотою імен і фактів та синтезом досвіду попередніх літературознавчих досліджень: М. Грушевський показував національну літературу як цінну частину загальнолюдського здобутку, а рух духовного життя нашого народу – у різносторонніх взаєминах зі світовим розвитком. У праці постає концепція самобутності української літератури, її специфіки, зумовленої історично сформованою національною ментальністю українців.

Одним із важливих завдань М. Грушевського-літературознавця, його «теоретичною формулою», було довести генетичний зв'язок давньої української літератури зі «старою» культурою, «відтворити неперервну тканину духового життя нашого народу» [7, с. 7], а водночас – довести існування підстав і можливостей окремого українського розвитку, паралельно з великоруським, але окремо від нього.

М. Грушевський визнавав заслугу в цьому порівняльно-літературних, культурних і соціологічних дослідів. Він звернувся до оперування літературою за допомогою фольклору, і навпаки – орієнтувався у фольклорному матеріалі аналогіями, своїми й чужими літературними паралелями, які поєднують усну й писемну творчість і вводять її у загальносвітовий літературний процес. Слідом за І. Франком, він об'єднав усну творчість і писемну літературу в синтетичне поняття української словесності та наголосив на безперервності цієї єдності.

Для М. Грушевського словесна творчість – це море, яке розлилося по всій території розселення українців, відбиваючи різні течії й впливи. Усі літературні пам'ятки, наголошував він, мають бути простудійовані для з'ясування загальної еволюції давньої літератури, її відносин до усної словесності і зв'язків з нею, її соціального і культурного підґрунтя, з одного боку, а з другого – «її становища супроти літератури і традиції позаукраїнської» [6, с. 10]. Для пояснення складності процесу взаємозбагачення і взаємної кореляції фольклору і літератури, їхнього колообігу, М. Грушевський використав схему, яку в дуже загальних рисах подав уже І. Франко. Спершу він окреслює коло ідей і образів книжної літератури, характеризує її форми, оцінює ступінь її оригінальності. Далі простежує, як ідеї, образи, теми й форми переходили усним шляхом до народу, поєднуючись із давнішими мотивами й темами, повторюючи процес літературної обробки, який вони проходили в книжній словесності. «Але виходячи відси в широкий масовий оборот, вони підпадали ще глибшому, довшому і зтяжнішому перероблюванню в тім же напрямі комбінування і перемінювання в щось нове третє в своїх сполученнях з матеріалом усним» [7, с. 5]. Часом важко відділити оригінальне від запозиченого: літературна творчість запліднювалася безкінечною кількістю мотивів, «... вже перепущених через свійські верстви, оброблених за поміччю своїх старших понять і образів, більш-менш самостійно, так що категорії запозиченого і оригінального не раз тут тратять всяку границю в безконечнім степенуванні оригінального перетворення мотивів, принесених з чужих джерел, – як воно, зрештою, все буває в скільки-небудь інтенсивній творчості» [8, с. 23]. Ці спостереження М. Грушевського виражали сенс взаємного обміну цінностями між національними літературами й літературними явищами, а отже, й існування закономірностей міжлітературного процесу.

Дослідник наголошував на тому, що кожна література має дві основні частини – «народні в обробленні і широко інтернаціональні в своїм складі» [8, с. 5]. Між усною і писаною традицією він бачив тісний, іноді нерозривний зв'язок – певну дифузію, «ендосмос і екзосмос» [5, с. 58] (так слідом за М. Драгомановим називав М. Грушевський процес просочування із зовнішньої сфери всередину середовища і зворотній процес – просочування із середовища назовні). Зустрічі і боротьба різних культур, сполучення різних релігійних доктрин, цивілізаційних течій, культурних комбінацій за часів чорноморсько-дунайської доби (IV–IX ст.) – ось які надзвичайно широкі чинники, на думку вченого, формували синкретичний духовний світ наших предків, що вбирали культурні елементи з усіх цих зразків, «мали нагоду черпати обома руками з джерел східних і західних... в різних формах і варіантах» [5, с. 93]. Київська культура була не просто відбитком візантійства, а утворилася як складний синтез різнорідних течій, «доволі самостійно перероблених і перетравлених українським життям» [5, с. 97], що особливо виразно постала в усній традиції. Культурну традицію і словесну спадщину цієї доби вчений уявляв у вигляді двох циклів – південного, де зв'язки з чужим культурним життям були тіснішими, відбувалося запозичення і сполучення українських елементів з різнорідними течіями; і – північного. У пізнішій, галицько-волинській добі (IX–XIV ст.) південна течія почасти приєднується до північної «з безконечним репертуаром мандрівних словесних тем і власними героїчними мотивами» [5, с. 108]. Цей дуже складний і різнорідний набуток було засвоєно різними сферами життя, він відбивався на поетичній продукції, де поширювався інтернаціональний елемент. Тому дослідник має йти індуктивним шляхом: вилучаючи християнсько-візантійські й інші пізніші впливи й інкрустації з пізніших форм традиції, в яких вона була записана, доходить «образу відносин, світогляду, культу і поезії, так, як вони витворювалися і витворилися під кінець тисячолітнього життя на новім ґрунті» [5, с. 110].

М. Грушевський вбачав методологічну основу для вивчення національної літератури у працях О. Веселовського, підтримуючи його теорію про «зустрічні течії», згідно з якою запозичення можливе лише при існуванні готових аналогічних образів і настроїв. «Чуже немислиме без суголосного у тій сфері, яка його приймає» [6, с. 54], – наголошував М. Грушевський. Він теж переконаний у тому, що «при всіх запозиченнях і наверствуваннях все-таки приходиться рахуватися з існуванням старшої суголосної «основи», на котрій осідають чи влітаються такі пізніші сторонні наверствування» [5, с. 358].

Тогочасні дослідники переважно спрямовували увагу на порівняння східнослов'янських тем з візантійськими і західноєвропейськими, бо тут, так само, як і в питанні про індійські впливи, були певні опорні точки в літературних пам'ятках з їх конкретними формами і приблизними окресленнями часу і місця. Результати досліджень над писемними джерелами були точніші і конкретніші, ніж над усними паралелями. Але М. Грушевський застерігав, що впливами писемної літератури справа не вичерпується: аналіз їх лише окреслює контури для неминучого і конче потрібного для української літератури дослідження над взаєминами усної творчості, далеко багатшої й ширшої, ніж сфера книжних впливів. Лише так буде вивчена «...незмірно цікава культурна і літературна робітня, в котрій працював наш нарід...

залежність нашої творчості від тих світових огнищ, у котрих ішла найживіша літературна праця, перероблювання її витворів і промінювання нашої творчості на периферії» [5, с. 366].

М. Грушевський розвивав положення І. Франка: потрібно висвітлити не лише впливи й запозичення, а й другий бік цього питання: ступінь «одомашнення або органічного засвоєння інтернаціональних, мандрівних тем українським елементом» [5, с. 367]. Слід послідовно вивчати природу українського письменства за його власними внутрішніми закономірностями. Тому М. Грушевський вважав, що тут, як і взагалі в питаннях літературної творчості, важливе не що, а як, бо саме в способі оброблення інтернаціональних тем, у наданні їм нової оригінальної літературної краси і артистичного інтересу взагалі проявляє себе творчий геній і творчих індивідуальностей, і колективний – цілої нації. У цьому твердженні вченого, вважаємо, є певна недооцінка відбору матеріалу для освоєння чужої творчості. Саме «що» було важливим для українського письменства, демонструвало його здатність сприйняття і відштовхування «чужого». Адже якщо після оброблення художня вартість цих тем зростала, набувала історичних прикмет – це, за М. Грушевським, було ознакою високого рівня словесної творчості народу; якщо інтернаціональні теми, «попадаючи в сю сферу, втрачають літературний інтерес, блиск і гру, стираються, стають невиразними і сірими» [5, с. 367], – це свідчить про недосконалість чи занепад словесної творчості. З'ясувати цей аспект («як») нелегко, тому в цьому напрямі було зроблено менше, ніж у встановленні впливів та запозичень.

Розглядаючи оригінальну літературу, М. Грушевський визнавав переважну роль візантійських впливів і доходив висновку, що часто наші нібито оригінальні писання є переробкою, парафразом візантійських або болгарських творів, «так що нелегко буває протягнути границю між таким «оригінальним» писанням і тими перекладеними творами, які підпадають на нашій ґрунті різним переробкам, додаткам, інтерполяціям (вставкам)» [6, с. 51]. Міжлітературні імпульси втрачають у творі характер чужорідності та інтерпретуються як органічний, функціонально зумовлений складник. Якщо ж певних пам'яток у національному процесі не було, М. Грушевський радив звертати увагу на неукраїнські матеріали, оскільки вони «відбивали ті літературні, ті книжні течії, які захоплювали собою й Україну» [6, с. 60].

М. Грушевський, як і І. Франко, іде за теорією «кругів» – ідеєю, яку висловив М. Драгоманов, а згодом розвинув Ф. Гребнер, і деталізує завдання порівняльно-історичного дослідження: на його думку, окрім анатомії тем, треба мати на увазі їхню фізіологію. Після з'ясування походження теми постає ще цікавіше в історико-літературному аспекті: «Вияснення того, що діялось на нашій ґрунті з цим мотивом; за виясненням становища запозиченого мотиву в міжнароднім крузі – вияснення його становища в нашій літературній крузі, його літературна історія на нашій ґрунті» [7, с. 32]. Запозичений фольклорний мотив, з одного боку «промінює», впливає на інші теми, надаючи їм нового ідеологічного чи моралістичного освітлення, а з другого – він постійно змінюється, «асоціюючися з більш-менш домашніми чи одомашненими темами, особливо популярнішими, найбільш розробленими» [8, с. 32].

Отже, на першому місці в концепції М. Грушевського-літературознавця – внутрішні й зовнішні зв'язки по вертикалі й горизонталі, взаємодія на рівні як макро-, так і мікроструктур. М. Грушевський як історик використовував для літературознавчого аналізу культурний простір, який оточував Україну, входив у нові літературні регіони – Монголію, Китай, Сибір, Далекий Схід. Щоправда, іноді спостереження і висновки, що стосувалися історії України, взаємин українського народу з іншими, накладалися й на літературні факти, що не завжди було виправданим; інколи М. Грушевський перебільшував роль національної основи, яку в словесній творчості найчастіше пов'язував з національною ідеєю.

Інтердисциплінарні дослідження, які проводив М. Грушевський, залучаючи багатство сусідніх культур і літератур, мали важливе значення для з'ясування проблеми формування національної ідентичності, самобутності українського народу, його культури, літератури, для глибшого розуміння значення національного письменства, – і водночас демонстрували відкритість українського літературознавства і його адаптованість до застосування різних методів і теоретичних моделей. Історія української літератури» М. Грушевського, продемонструвала, за словами Д. Чижевського, «європейськість» [14] і радикально змінила дослідницьку парадигму в Україні, оскільки підтверджувала: вітчизняна література є не лише часткою історичного та соціального буття народу, а й результатом її контактів і зв'язків з іншими літературами світу. Вона, за концепцією вченого, постає як самодостатня художня система, що акумулює в собі риси характеру українського народу, демонструє їхню своєрідність і спадковість, здатність до трансформацій. Порушені ним питання розвитку традицій національних культур, літератур, збереження національної ідентичності та пошук власного місця у колі новітніх суспільних та культурних структур актуальні й нині.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білецький Л. Т. Основи української літературно-наукової критики / Л. Т. Білецький. – К. : Либідь, 1999. – 405 с.
2. Гарасим Я. І. Культурно-історична школа в українській фольклористиці / Я. І. Гарасим. – Львів, Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка, 1999. – 144 с.

3. Грушевський М. С. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наук. конф. (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). – Львів: Світ, 1995. – С. 5–14.
4. Грушевський М. С. Історія української літератури / М. С. Грушевський – К.-Л., 1923. – Т. 1. – 360 с.
5. Грушевський М. С. Історія української літератури. В 6 т., 9 кн. / М. С. Грушевський – К. : Либідь, 1993–1995. – Т. I. – 1993. – 392 с. (далі цитуємо за цим виданням, вказуючи том).
6. Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. II / М. С. Грушевський. – 1993. – 264 с.
7. Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. IV / М. С. Грушевський. – Кн. 1. – 1994. – 334 с.
8. Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. IV / М. С. Грушевський. – Кн. 2. – 1994. – 319 с.
9. Грушевський М. С. Історія української літератури. Т. III / М. С. Грушевський. – 1993. – 285 с.
10. Єфремов С. Дорогою синтезу: Огляд історіографії українського письменства // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 134–151.
11. Кононенко П. П. «Історія української літератури» Михайла Грушевського – етап у розвитку наукового літературознавства // Грушевський М. С. Історія української літератури. В 6 т., 9 кн. – К. : Либідь, 1993–1995. – Т. I. – 1993. – С. 7–36.
12. Лугова Т. М. Теоретико-методологічні аспекти літературознавчої концепції М. С. Грушевського: автореф... дис. канд. філолог. Наук / Т. М. Лугова. – Донецьк, 2012. – 16 с.
13. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства / М. К. Наєнко. – К. : ВЦ Академія, 2001. – 312 с.
14. Чижевський Д. Михайло Сергійович Грушевський як історик літератури / Дмитро Чижевський // Михайло Грушевський. Історія української літератури: У 5 т. – Нью-Йорк, 1959. – Т. 1. – С. I–XI.